

МИНИСТЕРСТВО НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ
КИРИЛО-МЕТОДИЕВСКИ НАУЧЕН ЦЕНТЪР ПРИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИЖЕВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ТЕХНИЧЕСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. М. Т. КАЛАШНИКОВА
НАУЧНОЕ СООБЩЕСТВО “ПИСЬМЕННОЕ НАСЛЕДИЕ”
DIGITAL MEDIEVALIST SCHOLARLY COMMUNITY
ФОНДАЦИЯ „УСТОЙЧИВО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ“

**Писменото наследство
и информационните технологии**

El’Manuscript–2014

Материали от V международна научна конференция
Варна, 15–20 септември 2014 г.

София · Ижевск
2014

Сборникът е издаден с финансовата подкрепа на Министерството на образованието и науката на Република България по процедура за подкрепа на международни научни форуми.

Отговорни редактори: проф. д-р В. А. Баранов
 доц. д-р В. Желязкова
 д-р А. М. Лаврентъев

Редактори: Нели Ганчева, Веселка Желязкова (български текст)
 О. В. Зуга, В. А. Баранов (руски текст)
 Кевин Хокинс (Kevin Hawkins) (английски текст)

Писменото наследство и информационните технологии [Текст] : материали от V международна науч. конф. (Варна, 15–20 септември 2014 г.) / отг. ред. В. А. Баранов, В. Желязкова, А. М. Лаврентъев. — София ; Ижевск, 2014. — 448 с.

Сборникът съдържа материали от конференция, посветена на разработването и създаването на съвременни средства за съхраняване, описване, обработка, анализ и публикуване на ръкописни и старопечатни книжовни паметници и исторически извори, а също и на въпросите за подготвянето на електронни ресурси в областта на хуманитаристиката и тяхното използване в научните изследвания и преподаването.

© Кирило-Методиевски научен център — БАН, 2014
© Ижевский государственный технический университет
им. М. Т. Калашникова, 2014
© Авторски колектив, 2014
© Лилия Тошкова — графичен дизайн на корицата, 2014

ISBN 978–954–9787–25–2

Литургията на св. Василий Велики според славянската ръкописна традиция (XIII–XVII в.)

Галя Господинова

Литургия, служебник, Дяконски устав, антифони, анафора

The Liturgy of St. Basil the Great According to the Slavic Manuscript Tradition (13th–17th Centuries)

Galya Gospodinova

There were two independent liturgical rites in the early Byzantine age bearing the name of Saint Basil the Great: Byzantine and Alexandrian. This divine liturgy is one of the most widely used services over time, so it is deservedly considered as a traditional liturgical service of the Church of Constantinople.

Дяконският устав (ДУ) в различните славянски ръкописни служебници от XIII–XVII в. е с различна структура. Тези различни преписи на последованието оказват влияние върху това, дали една молитва ще бъде включена или не в състава на литургията¹.

Проскомидийната молитва (Млѣтва прѣлѡжѣніѡ) — Бѣже бѣже нашъ ѡже ѡбеснынъ хлѣбъ пѣщѣ въ сѣмѡ мнрѡ... е първата молитва в Соф. 231 от цикъла общи молитви, влизащи в състава на двете византийски литургии.

През IX в. съществуват две различни проскомидийни молитви, като през следващите два века Василиевата молитва остава и за двете византийски литургии².

Не такава е подредбата в служебниците СПб, Соф. 594, БАН 49, които са с различна езикова редакция. При вторите два служебника тази обща молитва е поместена след млѣтва каделнаго — „Каднло тн прнносѣ хлѣ бѣ ѡшь...“ Като трета по ред трябва да е тази молитва в Санкт-Петербургския служебник от XIII в., макар че листът с нейното съдържание е повреден.

Следващата молитва, която е от цикъла общи молитви, влизащи в състава на двете литургии — ЛИЗ и ЛВВ, е молитвата на първия антифон — Господнъ боже нашъ егоже дрѣжава непоркѡднѡ... В някои служебници тя е наречена мѣ . сѣгласѣа първаго — (Исид. (л3б–4а) и (л.43а).

¹ Като основен ръкопис за съпоставка е използван НБКМ Соф. 231, така че молитвите, които са представени в тази статия, следват неговия ред.

² Вж. прот. Гошев, Ив. Старобългарската литургия // Год. Богосл. фак., 9, 1931/1932, с. 29.

По-нататък в състава на двете византийски литургии влиза молитвата на втория антифон: — Гн бже наш сѣн лю́дн своѣ... В някои славянски ръкописи се среща с наименование мѣтва . бѣго . съгласїа (Соф. 594 л.13а).

Молитвата на третия антифон — **Иже ѡвцѣ сїѣ ѿ съгласнѣхъ намъ дарѡвавы лю́мѣтвы...** е следващата молитва от общия цикъл, влизаща в състава на ЛИЗ и ЛВВ. В Исид. молитвата е поставена преди входната молитва, като между тях липсват възгласите и третият антифон, така, както е изпълнявана службата според Соф. 231. Това преобразуване се наблюдава единствено в този ръкопис, които е руски препис от края на XIV – началото на XV в.

Следващата молитва, която се съдържа и в двете византийски литургии, е входната молитва — **Вѣкѡ гн бже нашъ, поставлен на нѣсѣ чїны...** Като цяло молитвата не е променяна, но от лексикална гледна точка някои от думите са претърпели промени в различните редакции.

Следващата молитва е: **Мѣтва трїстѡмѣ — Бже стын ѿже въ стхъ поучваж...** Тази молитва не е претърпяла значителни промени.

Молитвата на прилежното молене — **Гї бже нашъ прилежнѣ** е следващата молитва от цикъла общи служби. В служебници от XV в. (Соф. 594 л.17а) и XVII в. (Соф. 954, л.13а) преди тази молитва има друга, която е: **мѣтѣж прѣ стое . ѿвѣ . Въсїанъ въ сѣцн ншѣ ѡколювѣ вѣкѡ твоѣго бѣгѡразѣмїа...**³.

Последната молитва, която е обща за двете византийски литургии, е молитвата за оглашените. В някои от ръкописите, преди да започне молитвата, е дадено указание от това място да се премине към ЛВВ (Соф. 594; БАН 49; Соф. 954). Тези молитви за оглашените, използвани в ЛИЗ и ЛВВ, представляват редакции на две от многото молитви в богослужението⁴. В Соф. 231 и Исид. тази молитва е със заглавие **Мѣтва ѡглашенѣ прѣже стгѡ възношїенїа** (Соф. 231 л.35б).

Първата молитва на верните — **Ты гн показа намъ велїкѡе сѣ сїсенїа таїнѡствѡ...** е следващата молитва от ЛВВ. В СПб и Соф. 948 ръкописи заглавието на молитвата отразява по-стар термин, използван за думата антиминос — **Мѣтва ѡ вѣрнѣ по прострѣкнѣ съгѣкнаго платца** (СПб л.45б). В Исид. служебник е поставена думата илитон (Исид. л.45б). В повечето служебници от различни векове тази молитва остава трета по ред в ЛВВ (СПб, Соф. 948, Соф. 591, Соф. 594, ЦИАМ 281, Соф. 954). Преди нея е молитва, означена като: **мѣ . ѿже къ**

³ Цялата молитва е: мѣтѣж . прѣ стое . ѿвѣ . Въсїанъ въ сѣцн ншѣ ѡколювѣ вѣкѡ твоѣго бѣгѡразѣмїа сѣѣ негѣкнѣ . ѿ мысли ншѣ ѡвръзѣ ѡун . въ вѣговѣствованїи проповѣданїе разѣмѣкнѣ . въсади въ нѣ ѿ вѣкнѣнѣ заповѣдї твоѣ стрѣ . да плѣскї похоти въсѣк л.17б попрайше . дѡвнѣж жизнь пройдемъ . въсѣѣ згожденїю твоѣмоу мѣдрѣствовати ѿ дѣкати . ты воѣ ѡсѣнїе и просвѣщїенїе дшѣ ншѣ . и теѣкѣ слѣ въззїенїѣ ѡцоу ѿ снѡу ѿ стїм дѡхоу и ннѣ ѿ прѡно ѿ въкѣ (Соф. 594, 17а).

⁴ Пак там с. 532.

ѣтлѣ просвѣщенію: Іѣвн вѣкѣ лице твоѣ, на готовающіи се къ ѣтлоу просвѣщенію...⁵ (Соф. 948, л.22а). Описанието, придружаващо тази молитва с възгласите и краткото чинопоследование, е, че се използва от неделя Кръстопоклонна до Велика сряда — коуді же вѣдѣ. тако сїѣ діаконныкы прилагаѣ н мѣтвоу. ѿ срѣдокрѣтіа до вѣлныкѣ срѣды (Соф. 948, л.21б).

Втората молитва на верните е следващата по ред молитва от литургията — Бже посѣтнвын въ мѣтѣ н щедротѣ смѣреніе наше... (Соф. 231, л.37а). В Служебник от първата половина на XIV в. (Соф. 590) 1/3 част от молитвата не е представена. Тя завършва до тѣ ѡ крѣпн на снлѣж стѣѣ твоѣгѣ дѣа. Причината за това е съкращаване на текста, а не е в повреда на листа (Соф. 590 л.2а). В други ръкописни източници не откриваме подобно представяне.

Трябва да споменем за следващата молитва в ЛВВ, която е: Никтѣ достѣннѣ ѿ свзавшіи с плѣскыи похѣтнн... (Соф. 231, л.38а)⁶. Тя е променяна незначително и то на лингвистично ниво.

Следващите три молитви от състава на литургията са: т. нар. Мѣтва по прѣносѣ (Соф. 954, л.53б); Съ снлн вѣжѣныи снлнн вѣкѣ члѣкѣлювѣ... и Съ творіте въ люѣ въспомнѣніѣ • ѣлнждн... Тези молитви също не са претърпели промени на богослужебно ниво, а само по отношение на езика при различните редакции.

Нагатакъ службата продължава с ходатайствената молитва: Сѣтаго Іѣванна прѣрока прѣдтеу н крѣстнтѣлѣ... (Зогр. пр.). Преди началото на молитвата в периода от XIII до края на XV в. в ръкописите (СПб, Исид. Соф. 948, Соф. 950, Соф. 594) се съдържа следното указание: Діакѣ чѣтѣ помѣнныкы оуспшннѣ (СПб л.54б). Тази молитва е претърпяла най-много добавки и допълнения.

Следващата молитва от ЛВВ е: Помѣнн гн въскѣ архіѣпшѣствѣ правослѣвны... Преди нейното начало в някои от ръкописите има: зде помннѣтъ діакѣ жнвнн (Соф. 948, л.36б), (Исид. Соф. 591, Соф. 950, Соф. 594⁷).

Молитвите до момента на вливането на теплота са с различия на езиково редакционно ниво. Указанието за вливането на теплота и причастяването в различ-

⁵ Цялата молитва е: мѣ, нже къ ѣтлѣ просвѣщенію: Іѣвн вѣкѣ лице твоѣ, на готовающіи се къ ѣтлоу просвѣщенію. н желѣющіи грѣховноу скверноу ѡтрестн • ѡзѣры н помышленѣа, н нѣвѣстнѣ въ вѣркѣ. свѣршнѣ въ люѣвы. оуды чѣтныи хѣа твоѣго покажн. давшаго сѣбе нзѣвлѣннѣ за дѣше наше (Соф. 948, л.22а).

⁶ Тази молитва в различните Служебници е под следното заглавие: Нов. (л. 8б) мѣ • пѣ • снѣ • въ перенос; СПб (л.46а) мѣтва нже хѣрѣ вн поюще; Исид. (л.51б) мѣтва ѣоже творн • сѣщеннн ѡ сѣвѣ хѣрѣвнскон пѣ; Соф. 948 (л.23б) мѣ • нже н хѣроуѣмѣ поюще; Соф. 594 (л.48б) мѣ пѣвѣлн хѣровнкоу • мѣн; ЦИАМ 281 (л.36а) мѣтва нже хѣрѣ вѣмѣ поюще; Соф. 954 (л.52а) мѣ ѣже хѣрѣ вѣкоу поюще.

⁷ В този Служебник се казва още: зѣ помннѣтъ діакѣ жнвн • н въскѣ вѣрѣствѣ (Соф. 594, л.64б).

ните служебници е представено с известни разминавания⁸. След благодарствената молитва в някои ръкописи има добавки, които не се откриват в други аналози (Соф. 594, л.70а–71б).

Така всеки един от служебниците ни представя свои специфични варианти на обряда, но като цяло са запазили византийската литургична традиция — ДУ, реда на молитвите, указанията, свързани с тях, терминологията и т.н. Славянските ръкописи, които разглеждам, обхващат периода от XIII–XVII в., а това е времето, в което ЛВВ е била отслужвана по-рядко в сравнение с ЛИЗ.

През следващите векове XV–XVII в. се откриват нови елементи в преписите на някои служебници, но това е на основата на местна намеса или на централизирана (катедрална, митрополитска) редакторска реформа, която вмъквала или отнемала малки и незначителни или забележими елементи от чинопоследованието на ЛВВ.

Така корекциите в текста на ЛВВ от XIV в. не спират през следващите векове. Съществен елемент, който е вмъкнат в ЛВВ, засяга периода от църковния календар от неделя Кръстопоклонна до Велика сряда. Вместо молитва за Христовия кръст или молитва, благодарен спомен за Велика сряда, е вмъкнатата молитва, която се отнася до *бѣгъмоу просвѣщенію*.

Съществуват служебници, които са със съдържание, което е по-старо от периода, в който са преписвани, а други ръкописи ни поднасят установен ред, което се смята за реформа в чинопоследованието. Съществуват и други служебници, които са подробно представени, както е например манастирският тип от Габровската реална гимназия (Соф. 594). Някои енории са възприемали нововъведенията и са се стремили да ги разпространят извън границите си, а други не са били така ентузиазирани и са си позволявали промени единствено на някои имена при молитвите за живи и починали християни.

Поправките на Служебника през XI–XVII в. не следват никаква системност и периодичност. Когато назрявал моментът за изправяне на богослужебните книги, това се извършвало от църковни авторитети. В определени райони по различни причини службите продължавали да се изпълняват по старите ръкописни книги. При всяка една поправка били внасяни елементи от по-стара или по-нова практика. Историята познава и други случаи (освен редакцията извършена в Света гора) от XVII в., когато са внесени поправки в църковнославянските богослужебни книги⁹. Някои от редакциите повече обърквали поправения вече текст и довели до нови грешки и последствия.

⁸ Тази част от литургията е от голямо значение, но този въпрос ще бъде обект на следващи публикации.

⁹ Вж. Ласков, Д. Една поправка, която се налага въ днешнитѣ наши служебници // Духовна култура, 1921, № 7–8, с. 539, където авторът посочва: „Отсетнѣ сжщо такъвъ опитъ билъ направенъ въ Русия въ половината на XVII вѣкъ по починъ на Московския патр. Никонъ (1652–1666 г.)“.

Списък на използваните ръкописи

- Соф. 231 — Софийски препис на Евтимиевия служебник. София, Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ № 231, 80-те години на XIV в.; Коцева, Е. Евтимиев служебник. София, 1985.
- Зогр. — Зографски препис на Евтимиевия служебник. Атон, Зограф, XIV в.; Мф. НБКМ Зогр. (I.г.12).
- Зогр. св. — Зографски свитък. Атон, Зограф, XIV в.; Мф. НБКМ Зогр. каталог № 103.
- Зогр. (по Кал.) — Зографски препис на Евтимиевия служебник. Атон, Зограф, XIV в.; Калужняци, Е. Съчинения на Българския патриарх Евтимий. В. Търново, 2010.
- Син. евх. — Синай, XI в.; Nahtigal, R. Euchologium Sinaiticum Starocerkveno — slovenski glagolski spomenik. Tekst s komentarjem. Ljbljana, 1942.
- Tarnanidis I. C. The Slavonic manuscripts discovered in 1975 at St Catherine's monastery on mount Sinai. Thessaloniki, 1988.
- Нов. — Софийскаго собрания РНБ. г. Новгорода, № 519; XIII в.; Гранстрем, Е. Э. Описание русских и славянских пергаменных рукописей Рукописи русские, болгарские, молдовлахийские, сербские. Ленинград, 1953, л. 29; www.byzantinorossica.org.ru/sources/sluzh/519.pdf.
- СПб. — Служебник. Санкт-Петербург, XIII в. Мф. Q.n.I. № 48; Гранстрем, Е. Э. Описание русских и славянских пергаменных рукописей Рукописи русские, болгарские, молдовлахийские, сербские. Ленинград, 1953, л. 99; Мф. НБКМ ГПБ/ Q.n.I. № 48.
- Соф. 590 — Служебник. София, Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ № 590, нач. на XIV в.; www.nationallibrary.bg.
- Исид. — Исидоров Служебник, Vat. Slav. № 14; XIV–XV в.; Джурова, А., М. Япунджич, Кр. Станчев. Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека. С., 1985, л. 83–85; Мф. НБКМ Зограф. каталог № 103.
- Соф. 948 — Служебник. София, Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ № 948, първата половина на XV в.
- Соф. 591 — Служебник. София, Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ № 591, XV в.
- Соф. 950 — Служебник. София, Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ № 950, втората половина на XV в.
- Соф. 594 — Служебник. София, Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ № 594; края на XV в.
- ЦИАМ 281 — Служебник. София, Национален църковен историко-археологически музей № 281, първата половина на XVI в.
- БАН 49 — Служебник. София, БАН, № 49, XVI в.
- Соф. 954 — Архиерейски службник. София, Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ № 954, XVII в.